 ISSN: 2349-6002

કામ કરતાં સ્થળાંતરિત મજૂરોની આરોગ્ય સમસ્યાઓ અને વ્યવસાયજન્ય જોખમો

Nilesh Ajitbhai Dodiya
M.A., M. ed, Ph.D. (Scholar), Shri Govind Guru University, Godhra
doi.org/10.64643/IJIRTV12I8-191424-459

સારસંક્ષેપ—સ્થળાંતરિત મજૂરો દેશના ઔદ્યોગિક, બાંધકામ, ખાણકામ તથા અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે, પરંતુ તેમની આરોગ્ય પરિસ્થિતિ અત્યંત નાજુક હોય છે. મૂળ વતનથી દૂર રહેવાના કારણે યોગ્ય આવાસ, સ્વચ્છ પીવાનું પાણી, પોષણયુક્ત આહાર અને આરોગ્ય સેવાઓની અછત રહે છે. લાંબા સમય સુધી કામ, ઓછું વેતન અને અનિશ્ચિત રોજગારને કારણે તેઓ શારીરિક થાક, કુપોષણ, તણાવ, વિવિધ ચેપજન્ય રોગોના ભોગ બને છે. પરિણામે, સ્થળાંતરિત મજૂરોનું કુલ આરોગ્ય સ્તર સામાન્ય કામદારોની સરખામણીમાં નીચું જોવા મળે છે.

કામના સ્વરૂપને કારણે સ્થળાંતરિત મજૂરો અનેક વ્યવસાયજન્ય જોખમોનો સામનો કરે છે. બાંધકામ ક્ષેત્રમાં ઊંચાઈ પરથી પડી જવાની ઘટના, ખાણકામમાં ધૂળ અને ઝેરી વાયુઓનો સંપર્ક, ફેક્ટરીઓમાં રાસાયણિક પદાર્થો અને અવાજ પ્રદૂષણ જેવી પરિસ્થિતિઓ સામાન્ય છે. સુરક્ષા સાધનોની અછત, તાલીમનો અભાવ અને કામસ્થળે આરોગ્ય–સુરક્ષા નિયમોના યોગ્ય અમલ ન થવાને કારણે અકસ્માતો, શ્વાસસંબંધિત રોગો, ત્વચા રોગો અને સાંધા–હાડકાંની સમસ્યાઓ વધે છે.

આ પરિસ્થિતિઓના પરિણામે સ્થળાંતરિત મજૂરોમાં શારીરિક સાથે માનસિક આરોગ્ય સમસ્યાઓ પણ વિકસે છે. પરિવારથી દૂર રહેવું, સામાજિક અસુરક્ષા અને ભાષાકીય–સાંસ્કૃતિક અડચણો તેમને એકલતા, ચિંતા અને હતાશાની સ્થિતિમાં ધકેલી દે છે. તેથી, સ્થળાંતરિત મજૂરોની આરોગ્ય સમસ્યાઓ અને વ્યવસાયજન્ય જોખમોનું નિવારણ કરવા માટે સરકાર, ઉદ્યોગો અને સમાજ દ્વારા સંયુક્ત પ્રયત્નો, આરોગ્ય જાગૃતિ, સુરક્ષા વ્યવસ્થાઓ અને સામાજિક સુરક્ષા યોજનાઓનું સશક્ત અમલીકરણ અનિવાર્ય છે.

I. પ્રસ્તાવના

આધુનિક વિકાસ પ્રક્રિયામાં ઉદ્યોગો, બાંધકામ, ખાણકામ 1464અને અસંગઠિત ક્ષેત્રોમાં કામ કરતાં સ્થળાંતરિત મજૂરોનું યોગદાન અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. રોજગારની શોધમાં ગામડાંમાંથી શહેરો અને ઔદ્યોગિક વિસ્તારો તરફ સ્થળાંતર કરતા આ મજૂરો દેશની આર્થિક પ્રગતિના આધારસ્તંભ બની ગયા છે. તેમ છતાં, તેમની જીવનશૈલી અને કામકાજની પરિસ્થિતિઓ ઘણીવાર અસુરક્ષિત અને અસ્થિર હોય છે, જેના કારણે તેમની આરોગ્ય સ્થિતિ પર નકારાત્મક અસર પડે છે. યોગ્ય આવાસ, સ્વચ્છતા, પોષણ અને આરોગ્ય સેવાઓના અભાવે તેઓ વિવિધ શારીરિક તથા માનસિક આરોગ્ય સમસ્યાઓનો સામનો કરે છે.

કામના સ્વરૂપ સાથે જોડાયેલા વ્યવસાયજન્ય જોખમો સ્થળાંતરિત મજૂરો માટે વિશેષ ચિંતાનો વિષય છે. જોખમી કામપરિસ્થિતિ, લાંબા કામના કલાકો, સુરક્ષા સાધનોની અછત અને આરોગ્ય–સુરક્ષા નિયમોના અપૂરતા અમલના કારણે અકસ્માતો અને વ્યવસાયજન્ય રોગોની સંભાવના વધે છે. આ પરિસ્થિતિઓ માત્ર મજૂરોના આરોગ્યને જ અસર કરતી નથી, પરંતુ તેમના પરિવાર અને સમગ્ર સમાજ પર પણ ગંભીર અસર કરે છે.

આથી, સ્થળાંતરિત મજૂરોની આરોગ્ય સમસ્યાઓ અને વ્યવસાયજન્ય જોખમોનું અભ્યાસ કરવું સામાજિક ન્યાય અને ટકાઉ વિકાસના દૃષ્'સ્થળાંતર' એ એવી સામાજિક–આર્થિક પ્રક્રિયા છે જેમાં વ્યક્તિ કે સમૂહ પોતાના મૂળ નિવાસસ્થાનમાંથી રોજગાર, આવક, જીવનસુવિધા અથવા સુરક્ષાની શોધમાં અન્ય સ્થળે અસ્થાયી કે કાયમી રીતે વસવાટ માટે સ્થળ બદલે છે. સામાન્ય રીતે ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાંથી શહેરી અથવા ઔદ્યોગિક વિસ્તારો તરફ થતું સ્થળાંતર વધુ જોવા મળે છે, જેમાં કામદારો રોજગારની તકોને કારણે પોતાનું ગામ, પરિવાર અને પરંપરાગત જીવનશૈલી છોડીને નવા સ્થળે કામ કરવા જાય છે. સ્થળાંતર અનેક કારણોથી થાય છે, જેમ કે ગરીબી, બેરોજગારી, કૃષિ સંકટ, કુદરતી આફતો તથા ઔદ્યોગિક વિકાસ.

(૨) મજૂર

'મજૂર' એ એવી વ્યક્તિને કહેવાય છે જે પોતાની શારીરિક અથવા માનસિક મહેનત દ્વારા અન્ય વ્યક્તિ, સંસ્થા કે ઉદ્યોગ માટે કામ કરે છે અને તેના બદલામાં વેતન અથવા મજૂરી પ્રાપ્ત કરે છે. મજૂરો સામાન્ય રીતે ખેતી, બાંધકામ, ઉદ્યોગ, કારખાનાં, ખાણકામ તથા અન્ય અસંગઠિત ક્ષેત્રોમાં કાર્યરત હોય છે. તેમની આવક મુખ્યત્વે દૈનિક અથવા માસિક મજૂરી પર આધારિત હોય છે. મજૂરો મોટેભાગે ઓછા વેતન, લાંબા કામના કલાકો અને અસુરક્ષિત કામપરિસ્થિતિઓમાં કામ કરતા હોય છે.

(૩) આરોગ્ય (WHO)

આરોગ્ય એ સંપૂર્ણ શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક સુખાકારીની સ્થિતિ છે. અને માત્ર રોગ અથવા અશક્તતાની ગેરહાજરી નથી.

II. અભ્યાસનાં હેતુઓ

- ❖ કામ કરતાં સ્થળાંતરિત મજૂરોની આરોગ્ય સંબંધિત મુખ્ય સમસ્યાઓની ઓળખ અને વિશ્લેષણ કરવું.
- ❖ વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કામ કરતાં સ્થળાંતરિત મજૂરોને સામનો કરવાના વ્યવસાયજન્ય જોખમોના પ્રકારોનો અભ્યાસ કરવો.
- ❖ કામકાજની પરિસ્થિતિઓ અને આરોગ્ય સમસ્યાઓ વચ્ચેના પરસ્પર સંબંધને સમજવાનો પ્રયાસ કરવો.
- ❖ કામસ્થળે આરોગ્ય અને સુરક્ષા વ્યવસ્થાઓની ઉપલબ્ધતા તથા અમલની સ્થિતિનું મૂલ્યાંકન કરવું.

III. સંશોધન પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં કામ કરતાં સ્થળાંતરિત મજૂરોની આરોગ્ય સમસ્યાઓ અને વ્યવસાયજન્ય જોખમોનું વ્યવસ્થિત અને વૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ કરવા માટે વર્ણનાત્મક તથા વિશ્લેષણાત્મક સંશોધન પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી છે. અભ્યાસ માટે પ્રાથમિક તથા દ્વિતીય બંને પ્રકારના ડેટાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રાથમિક માહિતી મેળવવા માટે સ્થળાંતરિત મજૂરો સાથે રૂબરૂ મુલાકાત, મુલાકાત અનુસૂચિ અને અનૌપચારિક ચર્ચા જેવી પદ્ધતિઓ અપનાવવામાં આવી છે, જેથી તેમની વાસ્તવિક જીવન પરિસ્થિતિઓ, આરોગ્ય સમસ્યાઓ અને કામકાજના જોખમોની સ્પષ્ટ સમજ મળી શકે.

દ્વિતીય માહિતી માટે પુસ્તકો, સંશોધન પેપર, સરકારી અહેવાલો, શ્રમ વિભાગ અને આરોગ્ય વિભાગના પ્રકાશનો, જર્નલો તથા વેબ આધારિત વિશ્વસનીય સ્રોતોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. સંકલિત માહિતીનું વર્ગીકરણ કરી ટકાવારી, કોષ્ટક અને વર્ણનાત્મક વિશ્લેષણ પદ્ધતિ દ્વારા તેનું અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું છે. આ રીતે અપનાવવામાં

આવેલી સંશોધન પદ્ધતિ દ્વારા અભ્યાસના હેતુઓને પૂર્ણ કરી, સ્થળાંતરિત મજૂરોની આરોગ્ય સમસ્યાઓ અને વ્યવસાયજન્ય જોખમો અંગે સ્પષ્ટ અને વિશ્વસનીય તારણો મેળવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

IV. અભ્યાસનું ક્ષેત્ર

પ્રસ્તુત સંશોધનનો અભ્યાસ ક્ષેત્ર ગુજરાત રાજ્યના ભાવનગર જિલ્લામાં કાર્યરત કામ કરતાં સ્થળાંતરિત મજૂરો સુધી મર્યાદિત રાખવામાં આવ્યો છે. ભાવનગર જિલ્લો ઔદ્યોગિક વિકાસ, બાંધકામ પ્રવૃત્તિઓ, પોર્ટ આધારિત વ્યવસાયો તથા આસપાસના ઔદ્યોગિક વિસ્તારોને કારણે સ્થળાંતરિત મજૂરો માટે મહત્વનું કાર્યક્ષેત્ર બની રહ્યો છે. અહીં રાજ્યના વિવિધ જિલ્લાઓ તેમજ અન્ય રાજ્યોમાંથી આવેલા મજૂરો મોટી સંખ્યામાં રોજગાર માટે વસવાટ કરે છે.

આ અભ્યાસમાં ભાવનગર શહેર તથા આસપાસના ઔદ્યોગિક અને બાંધકામ વિસ્તારોમાં કામ કરતાં સ્થળાંતરિત મજૂરોની આરોગ્ય સમસ્યાઓ, કામકાજની પરિસ્થિતિઓ, વ્યવસાયજન્ય જોખમો, સુરક્ષા સાધનોની ઉપલબ્ધતા તથા આરોગ્ય સેવાઓ સુધીની પહોંચ જેવા મુદ્દાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સમયગાળાની દૃષ્ટિએ નિર્ધારિત અવધિ દરમિયાન એકત્રિત કરવામાં આવેલી માહિતીના આધારે આ અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. આ મર્યાદિત અભ્યાસ ક્ષેત્ર દ્વારા ભાવનગર જિલ્લાના સંદર્ભમાં સ્થળાંતરિત મજૂરોની આરોગ્ય સંબંધિત વાસ્તવિક પરિસ્થિતિને સમજવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

V. નિદર્શની પસંદગી

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં કામ કરતાં સ્થળાંતરિત મજૂરોની આરોગ્ય સમસ્યાઓ અને વ્યવસાયજન્ય જોખમોનું યથાર્થ મૂલ્યાંકન કરવા માટે હેતુપૂર્વકનું નિદર્શન પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી છે. ભાવનગર જિલ્લાના ઔદ્યોગિક અને બાંધકામ વિસ્તારોમાં કાર્યરત સ્થળાંતરિત મજૂરોને અભ્યાસની જનસંખ્યા તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા છે. અભ્યાસના હેતુઓને ધ્યાનમાં રાખી એવા મજૂરોને નિદર્શનમાં સમાવાયા છે, જે લાંબા સમયથી વિવિધ જોખમી અને કઠિન કામોમાં સંકળાયેલા છે.

નિદર્શનની પસંદગી દરમિયાન ઉંમર, લિંગ, કામનો પ્રકાર, કામનો સમયગાળો તથા સ્થળાંતરની પૃષ્ઠભૂમિ જેવા માપદંડોને ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યા છે. ભાવનગરના ચિત્રા GIDC, બાંધકામ સાઇટ્સ તથા અન્ય ઔદ્યોગિક વિસ્તારોમાંથી ૫૦ મજૂરોની પસંદગી આકસ્મિક નિદર્શન પદ્ધતિથી કરવામાં આવી છે, જેથી વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કામ કરતાં સ્થળાંતરિત મજૂરોની સમસ્યાઓનું પ્રતિનિધિત્વ થઈ શકે. આ રીતે વૈવિધ્યસભર અને પ્રતિનિધિ નિદર્શન દ્વારા અભ્યાસને વધુ વિશ્વસનીય અને પ્રામાણિક બનાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

VI. તારણો

- ❖ અભ્યાસ દર્શાવે છે કે ભાવનગર જિલ્લામાં સ્થળાંતરિત મજૂરો મુખ્યત્વે બાંધકામ અને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રોમાં કાર્યરત છે. આ ક્ષેત્રોમાં કામની પરિસ્થિતિ વધુ જોખમી અને અસુરક્ષિત છે.
- ❖ લાંબા કામના કલાકો મજૂરોમાં સતત શારીરિક થાક અને કમજોરી સર્જે છે. આ પરિસ્થિતિ કામની ક્ષમતાને અસર કરે છે.
- ❖ પોષણયુક્ત આહારના અભાવે મજૂરોમાં કુપોષણની સમસ્યા વ્યાપક છે.

 ISSN: 2349-6002

- ❖ કામસ્થળે સુરક્ષા સાધનોનો ઉપયોગ ખૂબ જ મર્યાદિત જોવા મળે છે. જેના કારણે અકસ્માતોની સંખ્યા વધી રહી છે.
- ❖ ધૂળ અને પ્રદૂષણના સંપર્કને કારણે શ્વાસસંબંધિત રોગો વધી રહ્યા છે. ઉદ્યોગ ક્ષેત્રના મજૂરોમાં આ સમસ્યા વધુ જોવા મળે છે.
- ❖ હાડકાં, સાંધા અને પીઠના દુખાવાની ફરિયાદ સામાન્ય છે. સતત ભારે કામ કરવાના કારણે આ સમસ્યાઓ ઉદભવે છે.
- ❖ સ્વચ્છ પીવાનું પાણી અને સ્વચ્છતાની સુવિધાઓ પૂરતી નથી. પરિણામે પેટ અને ચેપજન્ય રોગો વધે છે.
- ❖ રહેઠાણની અસ્વચ્છ પરિસ્થિતિ મજૂરોના આરોગ્ય પર નકારાત્મક અસર કરે છે. ખાસ કરીને ઝૂંપડાં અને તાત્કાલિક વસવાટમાં આ સમસ્યા વધુ છે.
- ❖ કામની અનિશ્ચિતતા મજૂરોમાં માનસિક તણાવ ઊભો કરે છે. આ તણાવ તેમના સામાજિક જીવનને પણ અસર કરે છે.
- ❖ કામસ્થળે આરોગ્ય અને સુરક્ષા અંગેની તાલીમનો અભાવ છે. જેના કારણે જોખમો સામે સજાગતા ઓછી રહે છે.
- ❖ આરોગ્ય ખર્ચ મજૂરો માટે આર્થિક ભારરૂપ સાબિત થાય છે. ઓછી આવકના કારણે સારવારમાં વિલંબ થાય છે.
- ❖ સામાજિક સુરક્ષા અને વીમા સુવિધાઓનો લાભ મર્યાદિત છે.ઘણા મજૂરો હજુ પણ આ યોજનાઓથી વંચિત છે.

VII. નિષ્કર્ષ

પ્રસ્તુત અભ્યાસથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભાવનગર જિલ્લાના સંદર્ભમાં કામ કરતાં સ્થળાંતરિત મજૂરોની આરોગ્ય સ્થિતિ અત્યંત નાજુક અને ચિંતાજનક છે. ઔદ્યોગિક તથા બાંધકામ ક્ષેત્રોમાં જોખમી કામપરિસ્થિતિ, લાંબા કામના કલાકો, ઓછી મજૂરી અને સુરક્ષા સાધનોના અભાવે મજૂરો વિવિધ શારીરિક તથા વ્યવસાયજન્ય રોગોના ભોગ બને છે. સાથે સાથે અસ્વચ્છ રહેઠાણ, પોષણયુક્ત આહારની અછત અને આરોગ્ય સેવાઓ સુધી મર્યાદિત પહોંચ તેમની સમસ્યાઓને વધુ ગંભીર બનાવે છે.

અભ્યાસમાં વધુમાં જાણવા મળ્યું છે કે માનસિક તણાવ, સામાજિક અસુરક્ષા અને સરકારી આરોગ્ય તથા સામાજિક સુરક્ષા યોજનાઓ અંગેની અપૂરતી જાગૃતિ મજૂરોના જીવનસ્તરને પ્રભાવિત કરે છે. આથી, સ્થળાંતરિત મજૂરોની આરોગ્ય સમસ્યાઓના નિવારણ માટે સંકલિત નીતિ, કામસ્થળે આરોગ્ય–સુરક્ષા નિયમોના કડક અમલ, આરોગ્ય જાગૃતિ કાર્યક્રમો તથા સામાજિક સુરક્ષા વ્યવસ્થાનું સશક્તિકરણ અનિવાર્ય છે. આવા પ્રયાસો દ્વારા જ સ્થળાંતરિત મજૂરોના આરોગ્ય અને જીવન ગુણવત્તામાં સુધારો શક્ય બની શકે છે.

સંદર્ભ સૂચિ

[1] महाजन, धर्मवीर, और कमलेश महाजन. सामाजिक अनुसंधान की पद्धतियाँ. 2008.

[2] महाजन, संजीव. सामाजिक शोध की पद्धतियाँ. 2010.

[3] प्रसाद, लोकेश के. अनुसंधान पद्धतिशास्त्र. 2004.

[4] દેસાઈ, એ. આર. ભારતમાં શ્રમિક સમસ્યાઓ. અમદાવાદ: આર. આર. શેઠ પ્રકાશન, ૧૯૭૫.

[5] પટેલ, રમેશ. શ્રમિક કલ્યાણ અને સામાજિક સુરક્ષા. અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ૨૦૦૮.

ISSN: 2349-6002

[6] શાહ, ઘનશ્યામ. ભારતમાં અસંગઠિત ક્ષેત્ર. નવી દિલ્હી: સેજ પબ્લિકેશન્સ (ગુજરાતી અનુવાદ), ૨૦૧૨.

[7] ત્રિવેદી, બી. એન. શ્રમિક સમાજશાસ્ત્ર. અમદાવાદ: આર. આર. શેઠ, ૧૯૯૯.

[8] પંડ્યા, કે. જી. ઔદ્યોગિક સમાજ અને શ્રમિક પ્રશ્નો. રાજકોટ: પ્રવીણ પ્રકાશન, ૨૦૦૫.

[9] જોષી, એચ. સી. વ્યવસાયજન્ય આરોગ્ય અને સુરક્ષા. અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ૨૦૧૦.

[10] દવે, મનોજ. શ્રમિક આરોગ્ય અને કાર્ય પરિસ્થિતિ. વડોદરા: પાર્થ પ્રકાશન, ૨૦૧૪.

[11] પટેલ, મીનાક્ષી. મહિલા શ્રમિકો અને આરોગ્ય પ્રશ્નો. અમદાવાદ: આર. આર. શેઠ, ૨૦૧૧.

[12] મહેતા, કિરણ. સ્થળાંતર અને શ્રમિક જીવન. અમદાવાદ: નવનિત પ્રકાશન, ૨૦૧૩.

[13] શુક્લ, આર. એન. ભારતમાં શ્રમિક કાયદા. અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ૨૦૦૯.

[14] વ્યાસ, એસ. પી. સામાજિક સમસ્યાઓ અને શ્રમિક વર્ગ. રાજકોટ: પ્રવીણ પ્રકાશન, ૨૦૦૪.

[15] રાવલ, હર્ષદ. ઉદ્યોગીકરણ અને શ્રમિક પ્રશ્નો. અમદાવાદ: ગુર્જર ગ્રંથરત્ન, ૨૦૦૭.